

Socjologia gospodarki

Wydział Filozofii i Socjologii UMCS

SŁAWOMIR PARTYCKI

Różne modele socjologii gospodarki

Different models of sociology of economy

Problem relacji pomiędzy funkcjonowaniem systemu gospodarczego a życiem społecznym jest obecny już w pierwszych rozprawach socjologicznych. Początkowe badania, często fragmentaryczne, wraz z rozwojem socjologii przybrały kształt analiz kompleksowych. Ich teoretyczna interpretacja stała się podstawą kształtowania się subdyscyplin socjologicznych, takich jak: socjologia pracy, socjologia organizacji, socjologia zawodów, socjologia przemysłu itd. Socjologia gospodarki na etapie społeczeństwa przemysłowego podejmowała przede wszystkim zagadnienia związane z procesami produkcji i wytwarzania. Uformowanie się społeczeństwa postindustrialnego spowodowało, że akcenty socjologii gospodarki zostały przeniesione na takie zagadnienia, jak: rynek, pieniądz, własność, konsumpcja, reklama, marketing itp. Punkt ciężkości opisu socjologicznego gospodarki został przeniesiony ze sfery wytwórczości na płaszczyznę działań dystrybucyjnych.

Socjologia polska staje wobec zadania ukształtowania socjologii gospodarki, która umożliwi opis i interpretację powiązań życia gospodarczego i społecznego realizowanych na bazie mechaniki rynku. Oznacza to konieczność uwzględnienia przez nową socjologię gospodarczą procesów transformacji systemowej realizowanej w Polsce. Od roku 1989 zmienia się system organizacji życia społecznego; stosowane są inne reguły gry gospodarczej, przekształcone zostały struktury władzy, budowane są nowe instytucje.

W latach dziewięćdziesiątych Polska stanęła wobec historycznego zadania budowy nowego ładu społecznego. Nieefektywny system monocentryczny jest zastępowany ładem policentrycznym, którego podstawy są wyznaczone przez zasady gospodarki rynkowej. Oznacza to nie tylko przebudowę porządku ekonomicznego, ale także przekształcenia w zasadzie we wszystkich obszarach życia społecznego. Porządek, którego wyznacznikiem była koncentracja władzy w jednym ośrodku, miał przede wszystkim charakter polityczny. Reperkusją tego zjawiska było zdominowanie przez czynnik ideologiczny wszystkich sfer aktywności społecznej człowieka. Realnosocjologiczny monocentryzm ograniczał wprawdzie niepewność w sferze celów, ale generował nieprzewidywalność w procedurach działania praktycznego. Plan, nawet najszerzej rozbudowany, nie był w stanie objąć wszystkich aspektów koordynacji i kooperacji związanych z produkcją i dystrybucją dóbr gospodarczych. Komunikację pomiędzy podmiotami gospodarczymi utrudniała przyjęta forma pieniądza, który w warunkach dominacji czynnika politycznego nad gospodarczym nie był w stanie pełnić wszystkich swoich funkcji. Plan, bez wsparcia jego działań koordynacyjnych funkcjonowaniem pieniądza, prowadził w warunkach monocentryzmu politycznego do nieprzewidywalności, dwuznaczności i ostatecznie chaosu gospodarczego.

Ład policentryczny, którego wyznacznikiem jest wolny rynek, sprawia, że te „procedury są jasne i one redukują niepewność, a rezultaty ich są niejako pozostawione własnemu biegowi”¹. Mechanizm porządkowania działa odwrotnie niż w warunkach ładu monocentrycznego. Działania podmiotów gospodarczych są stymulowane prawami rynku, których obligatoryjność gwarantują mechanizmy rynku oraz obowiązujący w państwie system prawny. Przejrzystość gry rynkowej jest czynnikiem ograniczającym poziom niepewności. Natomiast stopień niepewności jest pochodną rezultatów działalności gospodarczej, które weryfikowane są przez rynek i opisane w kategoriach ekonomicznych zysku bądź straty. Odejście od systemu monocentrycznego, a więc „rozstanie się z realnym socjalizmem nie oznacza w istocie przejścia od pewności do niepewności, lecz raczej zmianę typów tej niepewności i sposobów radzenia sobie z nią przez system”².

Krystalizująca się socjologia gospodarki musi uwzględniać specyfikę przejścia od ładu monocentrycznego do policentrycznego. Uwzględnić musi także fakt, iż w warunkach Polski nowy ład społeczny nie został wcześniej zaprojektowany, ale wyłaniał się oddolnie, powstawał żywiołowo, jako reakcja na funkcjonowanie ładu monocentrycznego i jego skutki w sferze politycznej, gospodarczej i społecznej. Tocząca się dyskusja na temat paradygmatów socjologii gospodarki jest niejako odbiciem żywiołowości procesów transformacji. W chwili obecnej nie ma zgody wśród socjologów, co do nazwy krystalizującej się nowej sub-

¹ H. Domański, A. Rychard [red.], *Elementy nowego ładu*, Warszawa 1997, s. 14.

² Tamże, s. 11.

dyscypliny socjologicznej. W literaturze problematyka relacji pomiędzy życiem gospodarczym a społecznym występuje pod różnymi nazwami: socjologii industrialnej, socjologii ekonomicznej, socjologii gospodarczej, socjologii gospodarki. Różnorodność stosowanych nazw nowej subdyscypliny socjologicznej oznacza z jednej strony jej dziecięcy wiek, a z drugiej jest reperkusją pewnych założeń ideowych oraz jej kształtu i sposobów ich aplikacji. Socjologia gospodarki jest tą dyscypliną naukową, w ramach której związek pomiędzy jej funkcjami poznawczymi a aplikacyjnymi jest bardzo ścisły. Jej rezultaty badań współuczestniczą nie tylko w poznaniu i objaśnianiu rzeczywistości społeczno-gospodarczej, ale są także wyznacznikiem aktywnego jej kształtowania.

Sporadycznie używa się nazwy socjologii industrialnej do opisu relacji pomiędzy życiem gospodarczym a społecznym. Termin ten używany przez niektórych socjologów amerykańskich może być kojarzony w warunkach polskich z domeną właściwą socjologii przemysłu. Zakres badawczy socjologii przemysłu obejmuje obszar zależności pomiędzy produkcją przemysłową a życiem społecznym. Socjologia gospodarki nie może być utożsamiana ze społecznymi aspektami produkcji przemysłowej; jej obszar badawczy jest bowiem szerszy, obejmujący swoim zakresem wytwórczość, ale także dystrybucję i konsumpcję. W warunkach socjologii polskiej termin socjologia industrialna wypełniony został problematyką badawczą związaną z funkcjonowaniem przemysłu; uzupełnianie jej o zagadnienia szeroko rozumianej działalności gospodarczej wydaje się niecelowe i może prowadzić do metodologicznych niejasności.

Niektórzy socjologowie krystalizującą się subdyscyplinę określają mianem socjologii ekonomicznej (W. Morawski, A. Rychard, L. Gilejko). Nazwa ta jest coraz powszechniej używana w socjologii polskiej. Jej struktura semantyczna wskazuje na pokrywanie się pól badawczych socjologii i ekonomii. Połączenie socjologii i ekonomii nawiązuje do wcześniejszej koniunkcji socjologii i psychologii w ramach psychologii społecznej. Socjologia zajmuje się przede wszystkim zjawiskami zachodzącymi w zbiorowościach, natomiast psychologia akcentuje indywidualne procesy psychiczne i zachowania jednostek w społeczeństwie. Rozróżnienie materii badawczej pomiędzy socjologią i psychologią oraz wytyczenie ram dla psychologii społecznej jest pewnym drogowskazem dla kształtującej się socjologii ekonomicznej. L. Gilejko definicję socjologii ekonomicznej buduje, posługując się formą wyliczeniową. Socjologia ekonomiczna podejmuje relacje pomiędzy społeczeństwem a gospodarką, stosunki pomiędzy głównymi aktorami działalności w sferze ekonomicznej, społeczne uwarunkowania zmian strukturalnych, mentalności i zachowań grup społecznych i jednostek³. Przedmiot socjologii obejmuje wachlarz zagadnień odnoszących się zarówno do skali makro, jak i mikro. Definicja wyliczająca określa wyznaczniki socjologii ekonomicznej, ale

³ L. Gilejko, *Społeczeństwo a gospodarka. Socjologia ekonomiczna*, Warszawa 1994.

nie precyzuje jej funkcji oraz relacji pomiędzy obszarem badawczym ekonomii i socjologii. Nazwa socjologia ekonomiczna może oznaczać również pewne „przyporządkowanie” socjologii ekonomii. Nauki ekonomiczne bowiem legitymują się dynamicznym rozwojem w ostatnim okresie, ponadto nomotetyczny charakter ekonomii ukształtował się dużo wcześniej niż socjologii. Termin socjologia ekonomiczna może być swoistą „kolonizacją” socjologii przez prężniejsze, bardziej rozbudowane nauki ekonomiczne. Wymogi współczesności przemawiają za zachowaniem suwerenności ekonomii i socjologii. Procesy gospodarcze łączone ze zjawiskami społecznymi wyznaczają pole badawcze dla nowej subdyscypliny socjologicznej, która odwołuje się przede wszystkim do analizy socjologicznej. F. Krzykała zaznacza, że „socjologia gospodarcza (socjologia ekonomiczna) jest częścią socjologii ogólnej”⁴. Oznacza to „przeniesienie i zastosowanie socjologicznych metod, pojęć i teorii do ekonomicznej wiedzy, struktur i zależności zachodzących w gospodarce i jej instytucjach”⁵.

Coraz powszechniej używa się nazwy socjologia gospodarki do określenia nowej subdyscypliny socjologicznej. Termin ten został wypracowany na gruncie socjologii niemieckiej. W tym kraju jest także wykładany na uniwersytetach jako samodzielna dyscyplina naukowa. Na grunt polski termin ten jest przenoszony przez F. Kośmickiego i W. Janika⁶. K. Doktor proponuje natomiast używać terminu socjologia gospodarcza, określając go jako termin neutralny⁷.

Socjologia gospodarki rozwijała się w Niemczech równolegle do kształtowania się systemu społecznej gospodarki rynkowej. E. Buß definiuje socjologię gospodarki jako „dyscyplinę naukową, która obejmuje wszystkie zachowania, pojęcia, kategorie, prawidłowości i modele wyjaśniające zależności pomiędzy ekonomicznymi a społecznymi procesami”⁸. Jednocześnie wyróżnia najbardziej istotne zespoły problemów, aktualnie będące przedmiotem jej zainteresowań:

- określa zależności pomiędzy decyzjami gospodarczymi a ich uwarunkowaniami społecznymi,
- bada wpływ procesów ekonomicznych na struktury społeczne,
- ukazuje społeczny wymiar gospodarczych zachowań,
- dokonuje porównań pomiędzy różnymi społeczeństwami,
- interpretuje zależności pomiędzy gospodarczymi a społecznymi zmianami.

T. Pierenkemper podkreśla, że „socjologia gospodarki bada zależności pomiędzy ekonomicznymi i pozaekonomicznymi aspektami społeczeństwa, ich wza-

---

⁴ F. Krzykała, *Socjologia gospodarcza – wybrane zagadnienia* [w:] *Krytyka rozumu socjologicznego*, red. S. Kozyr-Kowalski, Poznań 1997, s. 410.

⁵ Tamże, s. 409.

⁶ F. Kośmicki, W. Janik, *Socjologia gospodarki. Wybrane zagadnienia teoretyczne i praktyczne*, Poznań 1995.

⁷ K. Doktor [red.], *Socjologia: teoria i działanie*, Warszawa 1997, s. 69.

⁸ E. Buß, *Lehrbuch der Wirtschaftssoziologie*, Berlin 1985, s. 2.

jemne krzyżowanie się oraz obopólne oddziaływanie”⁹. Natomiast N. Smelser socjologię gospodarki określa jako „zastosowanie ogólnych praw, zmiennych i modeli socjologicznych w zakresie aktywnego oddziaływania na produkcję, podział, wymianę i konsumpcję rzadkich dóbr i usług”¹⁰. Jednocześnie zakreśla dwie płaszczyzny badawcze dla socjologii gospodarki. Pierwsza akcentuje socjologiczno-gospodarcze uwarunkowania ekonomicznej aktywności. Druga natomiast koncentruje się na analizie socjologicznych zmiennych w określonych warunkach gospodarczych i pozagospodarczych¹¹. Uwzględnione są dwa przedziały badawcze: wewnętrzny – odnoszący się do konkretnego systemu gospodarczego oraz zewnętrzny – obejmujący analizę zależności pomiędzy systemem gospodarczym a jego społecznym środowiskiem. Według N. Smelsera, socjologia gospodarcza drugą płaszczyzną badawczą obejmuje zagadnienia polityki społecznej, konfliktów pomiędzy pracodawcami a pracownikami oraz stosunków społecznych.

Przytoczone definicje socjologii gospodarczej zakreślają szerokie spektrum problemów badawczych. Punktem wyjścia socjologiczno-gospodarczych analiz jest teza, że zasady funkcjonowania i działania systemu gospodarczego nie są uwarunkowane jedynie prawami natury ekonomicznej, ale także są zależne od form życia społecznego. Przy czym wymiar społeczny nie może być ograniczany do kategorii zewnętrznego środowiska społecznego. Czynniki społeczne są immanentną częścią współczesnego systemu gospodarczego. Jego analiza jest prowadzona *implicite* z badaniem systemu gospodarczego.

Narastające problemy funkcjonowania gospodarki rynkowej są przedmiotem zainteresowania nauk społecznych, wśród których należy podkreślić znaczenie analizy socjologicznej, a szczególnie jej nowo formułującej się subdyscypliny, jaką jest socjologia gospodarki. W swoich podstawach buduje ona pomost pomiędzy sferą gospodarczą a społeczną życia. Dla zakresu problemów podejmowanych przez socjologię gospodarki istotne znaczenie ma ich analiza dokonywana na gruncie nauk ekonomicznych. Wynika to z przesłanek nie tylko merytorycznych, ale i historycznych. Ukształtowanie się nauki o gospodarowaniu wyprzedzało w czasie powstanie socjologii jako nauki nomotetycznej. Analiza ekonomiczna koncentruje się przede wszystkim na modelach gospodarczych, pomijając często bądź traktując w sposób marginalny zagadnienia społeczne. Ekonomiczny opis zjawisk społecznych, często wyrywkowy i niepełny, nie może być pomijany przez socjologa. Socjologiczna analiza zależności pomiędzy życiem gospodarczym a społecznym uwzględniać musi również wyniki badań ekonomistów. Konkluzje społeczne ekonomistów były i są inspiracją do badań socjologicznych. Na pełny obraz zjawiska składają się więc zarówno wyniki badań ekonomistów, którzy głów-

⁹ T. Pierenkemper, *Wirtschaftssoziologie*, Köln 1980, s. 15.

¹⁰ N. Smelser, *Soziologie der Wirtschaft*, München 1968, s. 63.

¹¹ Tamże, s. 64.

ny akcent kładą na analizę zjawisk rynkowych, jak i socjologów, uwzględniających przede wszystkim w swoich badaniach przestrzeń społeczną. W realiach współczesnego świata występują procesy z jednej strony ekonomizacji życia społecznego, a z drugiej „odekonomizowania gospodarki”, co oznacza, że gospodarka, w tym rynek, poddana jest coraz większej presji celów społecznych. Natomiast życie społeczne, jego treść i forma, uzależnia się w stopniu rosnącym od wymogów rynku i systemu gospodarczego. Współczesne formy komunikacji społecznej na rynku kształtują system sprzężeń zwrotnych pomiędzy gospodarką a życiem społecznym.

F. Krzykała zaznacza, że „socjologia gospodarki jest częścią socjologii i zajmuje się gospodarką jako procesem społecznym”¹². Z pierwszą częścią stwierdzenia należy się zgodzić, socjologia gospodarki jest bowiem subdyscypliną socjologiczną. Natomiast interpretacja życia gospodarczego jedynie w kategoriach procesu społecznego jest zawężeniem problematyki badawczej nowo krystalizującej się dziedziny socjologicznej. Ograniczana jest w sposób sztuczny możliwość korzystania z metod badawczych i wyników analiz stosowanych na gruncie nauk ekonomicznych. Współczesna specyfika społeczno-gospodarcza sprawia, że obecnie tylko na wysokim poziomie teoretycznym możliwe jest wyraźne rozgraniczenie pomiędzy obszarami badawczymi poszczególnych nauk. Gospodarka jest przykładem nakładania się pól badawczych socjologii, psychologii, polityki gospodarczej i społecznej itd. Socjologia gospodarki w swoich badaniach sięga do różnych źródeł. Z jednej strony jest to socjologia udostępniająca oprzyrządowanie naukowe, na bazie którego możliwa jest ocena zjawiska. Natomiast z drugiej strony niezbędne są materiały do analizy ocenianego zjawiska z uwzględnieniem jego historyczno-społecznego kontekstu. W tej płaszczyźnie socjologia gospodarki bazuje na wynikach badań nauk zajmujących się zjawiskami gospodarczymi, a zwłaszcza na szeroko pojętych naukach społecznych.

Efektywność współczesnych systemów gospodarczych jest uzależniona zarówno od czynników socjoekonomicznych, jak i od sfery psychospołecznej jednostek. Ramy systemu są stymulatorem aktywności różnych podmiotów działających w sferze gospodarczej i społecznej. Obecnie motywacje i zachowania jednostek są jednym z wyznaczników sprawności systemu gospodarczego. „Elementy psychospołeczne leżą u podstaw systemowej spójności oraz rzutują na jego dynamikę, strukturę i skutki”¹³. Analiza funkcjonowania systemu gospodarczego nie może pomijać motywacji, osobowości i postawy człowieka. Poszukiwanie związków pomiędzy jednostką a funkcjonowaniem systemu gospodarczego należy do podstawowych problemów badawczych socjologii gospodarki. Analiza badawcza relacji jednostki z życiem społecznym jest jednym z podstawowych problemów

¹² F. Krzykała, *Socjologia gospodarcza...*, s. 415.

¹³ L. Balcerowicz, *Systemy gospodarcze. Elementy analizy porównawczej*, Warszawa 1993, s. 50.

badawczych socjologii. Badanie zależności pomiędzy jednostką a życiem społecznym jest osnową nomotetycznej psychologii społecznej. Nakładające się pola badawcze socjologii i psychologii społecznej wyróżnia podmiot badawczy. Socjologia zajmuje się przede wszystkim zjawiskami zachodzącymi w zbiorowościach, a następnie procesami psychicznymi i zachowaniami jednostek, członków zbiorowości. Natomiast psychologia społeczna akcentuje indywidualne procesy psychiczne i zachowania jednostek w społeczeństwie. Dokonane rozróżnienie ukazuje dwie możliwe ścieżki badawcze relacji człowiek–system gospodarczy. Jedna przyjmuje formę socjoekonomiczną, natomiast druga odwołuje się do przesłanek psychospołecznych. Oba podejścia znajdują zastosowania przy opisie związków pomiędzy funkcjonowaniem systemu gospodarczego a sferą aktywności jednostki i są podstawą analiz mikrostrukturalnych.

Metodologiczna orientacja na jednostkę oznacza z jednej strony przyjęcie za punkt wyjścia aspektów przyrodzonej natury człowieka, a z drugiej ustalenie jego związków z życiem gospodarczym i społecznym. Analiza funkcjonowania systemu społeczno-gospodarczego powinna odwoływać się do przesłanek psychospołecznych. W wymiarze praktycznym jest często sprowadzana do aspektów świadomego wyboru na rynku. Proces ten sterowany jest przyjętą formą racjonalności. Procesy racjonalności są nośnikami rozstrzygnięć, formą decyzji odwołującej się do przyjętych preferencji. Gospodarka narzuca specyficzne formy racjonalności, których wyznacznikiem są obowiązujące reguły gry rynkowej. Racjonalność gospodarcza to wybieranie środków, które umożliwią osiągnięcie założonego celu. Logika rynku wprowadza taką formę racjonalności gospodarczej, która umożliwia osiągnięcie zamierzonego celu przy minimalnym wkładzie czynników produkcji. Racjonalność rynku narzuca procesom gospodarczym warunki maksymalizowania dochodów przy jednoczesnym minimalizowaniu jego kosztów. Proces gospodarczy determinowany jest z jednej strony minimalizacją, a z drugiej maksymalizacją. W wymiarze ekonomicznym kryterium użyteczności pozwala wyróżnić formalną i subiektywną racjonalność. Racjonalność formalna jest wyznacznikiem celu działania gospodarczego i oznacza maksymalizowanie użyteczności z podjętych decyzji. Kryterium maksymalnych korzyści jest parametrem precyzyjnie określającym racjonalność formalną. Natomiast wyznacznikiem racjonalności subiektywnej jest dążenie do maksymalizacji oczekiwanej użyteczności. Racjonalność subiektywna odwołuje się do porównania występującej i oczekiwanej użyteczności dokonanego wyboru.

Racjonalność formalna kierująca procesami gospodarczymi pomija subiektywne cele jednostek gospodarujących. Racjonalność subiektywna dąży do maksymalizacji oczekiwanej przez podmioty użyteczności. Racjonalność formalna rzutuje przede wszystkim na kształt społeczeństwa przemysłowego. Racjonalność subiektywna jest nośnikiem narastania procesów konsumpcyjnych w życiu społecznym. Tradycyjny rynek podporządkowany był produkcji, natomiast współ-

czesny preferuje konsumpcję. Rynek nie kieruje się wyłącznie racjonalnością formalną i zależną od sytuacji racjonalnością subiektywną. Kierunek działań rynkowych wyznacza także racjonalność strategiczna formowana w procesie społecznego uczenia się. Kształtuje ją proces wielu doświadczeń rynkowych; uogólnienie procesu ich przebiegu i skutków stanowi ramy racjonalności strategicznej. Respektowanie jej wymogów oznacza, w rozumieniu podmiotów gospodarczych, właściwe zachowanie się w warunkach rynku. Współcześnie wymienione trzy formy racjonalności budowanej na bazie życia gospodarczego uzupełniane są formą racjonalności komunikacyjnej. Jej istota jest pochodną nie interesu jednostkowego, ale dobra zbiorowego. Racjonalność komunikacyjna jest budowana na bazie porozumienia się grup społecznych, uczestniczących w życiu gospodarczym. Celem racjonalności komunikacyjnej jest społeczna integracja i osiągnięcie stanu zgody społecznej. W warunkach współczesnej gospodarki następuje zderzenie dwóch różnych sposobów interpretowania racjonalności. Z jednej strony racjonalność odwołuje się do przesłanek rynkowych, takich jak cel–środki czy dochody–koszty, a z drugiej strony do racjonalności dążącej do społecznej integralności, która uwzględnia normy regulujące życie społeczne.

Analiza racjonalności oznacza dla socjologa gospodarki korzystanie nie tylko z aparatury badawczej właściwej socjologii, ale także odwołanie się do metod stosowanych w psychologii, a szczególnie psychologii społecznej oraz ekonomii. Z metodologicznego punktu widzenia problematyka badawcza poszczególnych dyscyplin naukowych wzajemnie się krzyżuje, tu także występuje zjawisko wzajemnego uzupełniania się, czego rezultatem są nowe metody badawcze właściwe formułującej się socjologii gospodarki. Ukazuje ona nowe zagadnienia, a także buduje specyficzne jej paradygmaty badawcze oraz posługuje się wypracowanymi w jej ramach metodami badawczymi. Praktyczny wymiar socjologii gospodarki oznacza odwołanie się do syntezy wyników badań wielu dyscyplin naukowych. Współczesna gospodarka jest kombinacją czynników ekonomicznych i społecznych na różnych płaszczyznach jej funkcjonowania. Socjologia gospodarki wykorzystuje różne aspekty badawcze. Są to zarówno analizy natury socjologicznej, jak i ekonomicznej, psychologicznej i politycznej.

Podstawowymi kategoriami badawczymi socjologii gospodarki są rynek i pieniądz. Współczesny rynek jest kombinacją czynników ekonomicznych i społecznych na różnych płaszczyznach jego funkcjonowania. Rynek poprzez swoje zasady konstytucyjne oddziałuje na jednostki, grupy i struktury społeczne. Przyjęta forma ładu społecznego odciska również swoje piętno na funkcjonowaniu rynku. Funkcjonowanie i działanie systemu gospodarczego nie jest warunkowane jedynie prawami natury ekonomicznej, ale także jest zależne od form życia społecznego. Wzajemne krzyżowanie się czynników gospodarczych i społecznych rzutuje na zachowanie podmiotów gospodarczych. Zadaniem trudnym jest rozróżnienie zakresu oddziaływania na zachowanie odpowiednio czynnika ekonomicznego

i społecznego. Na morfologię zachowań gospodarczych rzutuje bowiem wypadkowa działania dwóch czynników. W systemie gospodarczym nośnikiem czynników ekonomicznych i społecznych jest proces wymiany, realizowany poprzez pieniądź na bazie mechanizmów rynku.

Ekonomiczna interpretacja rynku ukazuje różne jego wizje. Są one nie tylko reperkusją przyjętych przesłanek ideowych, ale także wynikają z dynamicznego charakteru procesów rynkowych, ich uwarunkowań kulturowych i społecznych. Współczesna socjologia określa rynek jako specyficzną formę racjonalności, której wyznacznikiem jest zestaw obowiązujących reguł gry rynkowej. W innej perspektywie socjologicznej rynek przedstawiany jest jako instytucja bądź swoista kombinacja różnych instytucji. Instytucjonalna analiza rynku koncentruje się zarówno na badaniach integralności rynku, jak i na indywidualnych zachowaniach i ich konsekwencjach. Pierwsza perspektywa badawcza ma przede wszystkim wymiar teoretyczny, natomiast druga bazuje na analizie empirycznej.

Inne koncepcje analizują rynek w kategoriach systemu. Interpretacja rynku w kategoriach całości odwołuje się przede wszystkim do jego mechanizmów, takich jak: konkurencja, wymiana, kooperacja itd. Rynek w ujęciu systemowym to całościowa organizacja wymiany, ale także pojedyncze role pośredniczące pomiędzy producentem a konsumentem. Rynek, stając się organizacją rozdzielczą, stymuluje wysiłki konkurentów, których celem jest zwiększenie szans zbytu towarów.

Współczesne formy poszukiwania związków pomiędzy rynkiem a życiem społecznym odwołują się do komunikacji społecznej. Relacje pomiędzy rynkiem a życiem społecznym są regulowane nie tylko mechaniką rynku, ale także są kształtowane poprzez świadome oddziaływanie wielkich przedsiębiorstw na życie społeczne. Obecne przedsiębiorstwa przestały być jedynie zakładami gospodarczymi, stały się bowiem również instytucjami społecznymi. W imię odpowiedzialności społecznej przyjmują one pewne funkcje pozaekonomiczne. Jednocześnie, kierując się przesłankami merkantylnymi, budują kanały informacyjne z klientami i kontrahentami.

Rozbudowany system komunikacji społecznej na rynku oznacza, że procesy gospodarcze nie są jedynie wyznacznikiem racjonalności kreowanej na bazie konkurencji, również istotny wpływ na ich przebieg mają normy społeczne. Współczesny rynek poddany jest wielu pozaekonomicznym ograniczeniom. Można odróżnić regulujące i kontrolne działanie komunikacji społecznej od wpływu zasady konkurencji, systemu wymiany bądź oddziaływania władz na rynek. Strategia działania na obecnym rynku koncentruje się przede wszystkim na relacjach pomiędzy przedsiębiorstwem a środowiskiem społecznym. Podstawowym celem tego rodzaju działań jest budowa zaufania do przedsiębiorstwa i jego produktów.

Pieniądź, obok rynku, jest jedną z podstawowych kategorii badawczych socjologii gospodarki. Pieniądź stał się symbolem wzajemnego oddziaływania nie

tylko w sferze gospodarczej, ale również społecznej. Jest czynnikiem uczestniczącym w procesie wymiany, wykraczającym poza obszar życia gospodarczego. Socjologiczną analizę pieniądza zapoczątkował G. Simmel swoją pracą *Filozofia pieniądza*. Opublikowana w ostatniej dekadzie XIX wieku książka ukazuje funkcje społeczne pieniądza zarówno w społeczeństwach pierwotnych, jak i współczesnych.

Socjolog niemiecki, badając pieniądz, wyróżnił jego formę i treść. Rozwój pieniądza spowodował, że istota jego została przeniesiona z substancji na funkcje. Na przestrzeni wieków substancjalna wartość pieniądza jest zastępowana symboliczną, czyli funkcjonalną jego rolą. W obecnym stadium rozwoju istota pieniądza tkwi w zawartej w nim treści wewnętrznej, której jest symbolem. Współczesny pieniądz bankowy rozumiany jako „zapis w księgach bankowych”¹⁴ bądź pieniądz elektroniczny, będący „zespołem znaków na karcie magnetycznej”¹⁵, nie posiadają formy materialnej. Są jedynie treścią, tj. zespołem abstrakcyjnych symboli. Procesy te G. Simmel łączy z ogólną tendencją rozwoju kulturalnego człowieka. Według niemieckiego socjologa, pieniądz jest nie tylko symbolem i wyrazem, lecz także nośnikiem przemian społecznych.

W literaturze lat dwudziestych XX wieku do określenia istoty pieniądza używać zaczęto pojęć: formy i medium (K. Weick, T. Mammsen, F. Heider). Medium oznacza, że pieniądz niesie w sobie pewien zestaw znaków. Szczególną cechą pieniądza jest nie tylko to, że pełni on rolę nośnika zakodowanych informacji, ale że stał się formą porozumiewania w społeczeństwie. Medium pieniądza przybrało postać tej samej natury co mowa. N. Luhmann, interpretując pieniądz w kategoriach medium, dodaje jednocześnie, że jest on wzmocnieniem komunikacyjnym dla mowy.

Znaki, których nośnikiem jest pieniądz, są odbiciem zjawisk i procesów życia gospodarczego. Znaczenie znaku zmienia się wraz ze zmianą sposobu użycia pieniądza. Relatywizm jest także jego odpowiedzią na wielość różnorodnych zdarzeń, a szczególnie na zawirowania w życiu gospodarczym, społecznym i politycznym. Medium pieniądza ma charakter zmienny. Natomiast forma zawiera elementy niezmienne. W świetle tej koncepcji istota pieniądza obejmuje elementy zmienne i elementy stałe.

T. Parsons twierdził, że każda wymiana angażuje „zgeneralizowane środki wymiany”. Charakterystyczną cechą uogólnionych środków wymiany jest to, że są one symbolicznym środkiem komunikacji. Tak więc pieniądz, którym posługujemy się w życiu gospodarczym, jako taki nie posiada wartości. Jego wartość zależy od tego, co w danym wymiarze symbolicznym mówi nam konkretna relacja wymiany.

¹⁴ A. Kaźmierczak, *Pieniądz i bank w kapitalizmie*, Warszawa 1992, s. 29.

¹⁵ Tamże, s. 31.

Według T. Parsonsa, powiązanie pomiędzy podmiotami działania ma ostatecznie charakter informacyjny. Oznacza to, że transakcje dokonują się za pośrednictwem symboli. Pieniądz jest jedną z form „symbolicznego medium wymiany”¹⁶. W procesie instytucjonalizacji ten symboliczny charakter pieniądza przyjął postać „prawnego środka zapłaty”.

K. Heinemann zaznacza, że pieniądz jest czynnikiem aktu komunikacji, umożliwiającym sterowanie i dopasowanie systemu społecznego¹⁷. Proces sterowania poprzez pieniądz jest możliwy w dwóch płaszczyznach oddziaływania: zewnętrznej i wewnętrznej. Pieniądz usytuowany zewnętrznie umożliwia koordynację działalności podmiotów gospodarczych. Natomiast oddziaływanie wewnętrzne pieniądza sprowadza się do czynności integrujących. W konkretnych bowiem warunkach umożliwia dostosowanie sfery potrzeb człowieka do możliwości ich zaspokojenia.

Krystalizująca się w Polsce socjologia gospodarki jako nowa subdyscyplina naukowa napotyka szereg trudności metodologicznych, teoretycznych i instytucjonalnych. Z jednej strony, powinna być kontynuacją dorobku teoretycznego wielu pokoleń polskich socjologów, a z drugiej cechować ją powinna otwartość na paradygmaty naukowe zbudowane w warunkach wolnej gospodarki rynkowej. Umiejętne korzystanie z aparatury badawczej, rozwijanej przez wiele dziesiątków lat w Europie Zachodniej i Ameryce Północnej, może być stymulatorem jej szybkiego rozwoju w Polsce. Takie są bowiem potrzeby życia społecznego i gospodarczego, trudnego okresu transformacji systemowej, budowania nowego porządku społecznego. Dynamiczny rozwój socjologii gospodarki jest stymulowany zapotrzebowaniem na ten rodzaj wiedzy naukowej ze strony ośrodków politycznych, kręgów gospodarczych oraz wymogami współczesnego życia społecznego. Wzrastające zapotrzebowanie na wyniki jej badań tworzy dobre przesłanki dalszego jej dynamicznego rozwoju.

SUMMARY

In the 1990s a new subdiscipline of sociology has been developing, whose basic research categories are: market, money, ownership and consumption. The present-day market is a combination of economic and social factors on different levels of its functioning. Polish literature on the subject terms this new discipline in a variety of ways: sociology of economy, economic sociology, economics sociology, or industrial sociology. The paper shows the ways of defining and the range of research of this new sociological subdiscipline. At the same time the study points out a number of theoretical, methodological and institutional difficulties related to the development of sociology that investigates economic life.

¹⁶ T. Parsons, *Action Theory and the Human Condition*, New York 1979.

¹⁷ K. Heinemann, *Grundzüge einer Soziologie des Geldes*, Stuttgart 1969.